

NUTUK'TA İSLÂM TARİHİ İLE İLGİLİ MOTİFLER

Prof. Dr. ETHEM RUHİ FİĞLALİ

Nutuk, sadece Atatürk'ün kendi düşünce ve görüşlerini ihtiva eden bir eser değildir. Atatürk'ün şahsî düşünce ve görüşleri yanında, kendisine yazılan mektup, telgraf ve benzeri yazışmalar ve cevapları ile devrin askerî ve sivil ricâlinin düşünce ve kanaatlarını da ihtiva etmektedir. Bu yönüyle o, Türk tarihinde, devrin siyasî ve fikrî durumunu aydınlatan son derece önemli ve değerli bir belge niteliğindedir. *Nutuk*'ta, İslâm tarihine ait, gerek Atatürk tarafından doğrudan ifade edilmiş, gerek başkalarının kanaatlerini yansıtan birçok mesele mevcuttur. Bunlara ya işaret edilmekle yetinilmiş, ya da geniş olarak doğrudan bilgi verilmiştir. Burada, özellikle 1 Kasım 1922'de "saltanat-ı milliyenin tahakkukuna dair Büyük Millet Meclisi'nde cereyan eden tarihî celsede" Atatürk'ün, İslâm tarihinin hemen hemen her döneminde tartışma konusu olmuş hilâfet müessesesi ve tarihî seyri hakkında ileri sürdüğü görüşler üzerinde durulacaktır.

Atatürk, bu son derece önemli hitabesinde¹, millî egemenliğin doğrudan Türk milletinde bulunması gerekliliğini, Türk ve Arap tarihlerinin gerekli sayfalarını gündeme getirerek ele alır.

Nitekim o, Türk tarihi ile ilgili olarak, insanlık dünyasında en az yüz milyonu aşkın bir Türk milleti bulunduğunu ve bunların ilk atasının insanlığın ikinci babası sayılan Nuh peygamberin oğlu Yafes'in oğlu olduğunu ve Türklerin derin bir tarihî geçmişe sahip bulduklarını ifade ettikten sonra (s.1838), "mazhar-ı nübüvvet ve risâlet olan Fahriâlem Efendimiz" Hz. Muhammed'in yüz milyonluk Arap kütlesinin içinde Mekke'de 1394 sene önce Rebiülevvel ayının onikinci Pazartesi gecesi sabaha doğru tan yeri ağarırken doğduğunu ve bugünün (1 Kasım: 12 Rebiülevvel) hayırlı bir tesadüfle o güne, rastladığını belirtir ve Hz. Muhammed'i ve faaliyetlerini sitâyîşkâr ifadelerle anlatır (s. 1840).

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ümmetin işlerini bir an evvel en iyi şekilde yürütmek için tedbirlerin aranmaya başlanması, kısaca halife

¹ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, III. Cilt, Ankara: T.T.K. Yay., 1989, Vesika, 264, s. 1836-1858.

seçimi işi söz konusu olur. İşte bu noktada meselenin pek çok müzakere ve münakaşaya, hatta ciddî ihtilâflara yol açtığını belirten Atatürk, seçim işinde üç ayrı görüşün varlığına dikkati çeker.

Bunlardan birincisi, halife olacak şahıs, ümmetin işlerini görebilmek için gerekli güç ve yeteneğe sahip olmalıdır. Bu ise, halifeliğin, Arap kabile geleneği ve toplum yapısı göz önüne alınırca, en kuvvetli ve en nüfuzlu kabileyeye ait olması anlamına gelir.

İkinci görüş, halifeliğin, müslümanlığın gelişme ve yayılmasında hizmet eden Ensâr'ın, yani Medînelilerin hakkı olduğudur.

Üçüncü görüş ise, halifelik, Hz. Peygamber'in soyunun hakkıdır diyenlerin yani Hâşimîlerin görüşüdür.

Bu üç görüşten oybirliği ile birini tercih imkânı hasıl olmamış ve büyüyen tartışmalar üzerine Hz. Ömer'in müdahalesi sonucu Hz. Ebû Bekir halifelğe seçilmiştir.

Atatürk'e göre, halife seçiminde vuku bulan tartışmalar, aslında yersiz değildir; çünkü hilâfet, İslâm milletleri için en önemli işlerden biridir. Halife, müslümanlar arasında "rabita" görevini üstlenmiş bir emirliktir. Gerçekten emirlik, Yüce Tanrı'nın, varlığı güç ve atılım şartına bağlı bir sır ve hikmetidir. Halifelikten asıl amaç, "def-i fesâd ve hıfz-ı asayiş-i bilâd ve tanzîm-i umur-ı cihâd ile mesâlih-i âmmeyi hüsn-i tanzîm ve tesviyeden ibârettir. Bu dahi ancak satvet ve kuvvete menuttur; âdetullah bu vecihle cârî olagelmıştır." (bozgunculuğun giderilmesi, beldelerin güvenliğinin korunması, cihad-savaş-işlerinin düzenlenmesi, kamu işlerinin en iyi şekilde tanzim ve düzeltilmesinden ibarettir. Bu da ancak atılım ve kuvvete bağlıdır ve Allah'ın âdeti de hep bu şekilde yürüye gelmiştir.) (s. 1842).

Atatürk daha sonra, kuvvetli ve nüfuzlu olan Kureyş kabilesine mensup olan Hz. Ebubekir'in halifelik makamına getirilmesinin ve onu takiben de onun vasiyeti ile Hz. Ömer'in seçilmesinin isabetini dile getirir (s. 1842-44). Özellikle onun, Hz. Ömer zamanında fetihlerle İslâm devletinin süratle genişlemesi sonucu çoğalan servetin insanlarda dünyevî kinlerin ortaya çıkmasını ve bunun da karışıklık ve fitneye sebep olmasını; dolayısıyla de halifeliğin mevcut yapısıyla meseleleri çözmede yetersiz kaldığını biz-zat Hz. Ömer'in de idrak ettiğini belirtmesi ve onun için de yerine kimseyi bırakmayıp hilâfet işini "meşverete" (danışma) havale ettiğini belirtmesi gerçekten ilgi çekicidir. Bu husus, biraz sonra değerlendirilecektir.

Atatürk, bu çok önemli konuşmasında, Hz. Ömer'den sonra şûrâ'nın işbaşına getirdiği Hz. Osman ve arkasından Hz. Ali dönemlerini ve bu dönemlerde ortaya çıkan karışıklıkları özetler (s. 1846). Daha sonra tarihî seyir içinde Emevîler, Abbasîler, Selçukîler ve Osmanlılar hakkında kısa ve özlü bilgiler verir (s. 1848-1856) ve "bu adımlarımız bizi bugünkü şekli idaremizin ne kadar tabîî, ne kadar zarurî ve Türkiye için ve bütün âlem-i İslâm için ne kadar nâfi ve musîb olduğu neticesine îsâl edecektir... Türk ve İslâm Türkiye Devleti, iki saadetin tecellî ve tezahürüne menba ve menşe olmakla dünyanın en bahtiyar bir devleti olacaktır..." ifadelerini kullanır.

Daha önce de ifade edildiği üzere, Atatürk'ün İslâm tarihinde halifelik müessesesinin seyri hakkında verdiği bilgiler ve özlü değerlendirmeleri, gerçekten isabetli ve uzmanca tesbitlerdir.

Şöyle ki, halifelik, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan ve o günden bugüne İslâm toplumlarının en önemli meselesi ve belki de aralarındaki ihtilâfın, mezhep ayrılıklarının temel sebeplerinden biri olarak varlığını korumuş bir müessesedir.

Hz. Peygamber, müslümanların komutanlığını, dinî ve dünyevî işlerini yürütecek bir kimseyi kendisine halife tayin etmeden vefat etmişti. Esasen Hz. Muhammed, bütün faaliyetlerinde kendisinin yenilikçi olmadığını ısrarla belirtmişti. Hatta dini bile yeni baştan icad edilmiş değildi; çünkü ona göre İslâm, daima var olmuştu ve Hz. İbrahim ile başlayan önceki peygamberlerin dininden farkı yoktu. O sadece, daha önce gönderilen dinlerin bozulan kısımlarını düzeltiyor ve Allah'ın dinini yine O'nun esaslarına göre var kılıyordu. Hz. Muhammed ile en mükemmel şekline kavuşmuş olan İslâm, ona bağlananlar ve bütün insanlık için refah, adalet, kurtuluş, barış ve esenlik vaad ediyordu. "İnsanî değerler söz konusu olunca bu elbette bir yenilik değildi... Hz. Peygamber'in gerçek yeniliği bu değerleri, her türlü faaliyetinde ümmetin bütün fertleri arasında en sıkı ve ciddi şekilde uygulanır hale sokmuş olmasıdır. Peygamber Muhammed olarak her hususta ve herkes için dayanışma ve yardımlaşmayı kucaklayan bir din kurdu. Önder olarak da, bütün insanî münasebetlerde dayanışma ve yardımlaşmaya dayalı bir toplum oluşturdu. Bu içtimaî yapıda tabîî olarak yeni bir şey yoktu. Yapı kesinlikte Araptı; Arap geleneklerine dayanmış ve Arap esaslarına göre biçimlenmişti. Gerçek yenilik, aslında Hz. Muhammed'in teşkilâtçı dehasında yatar."²

² M.A. Shaban, *Islamic History: A New Interpretation*, I, Cambridge 1971, s. 15.

Onun içindir ki Hz. Peygamber, kendisinden sonra ümmetin nasıl devam edeceği ve yerine kimin geçeceğine dair herhangi bir söz söylememiş veya işarette bulanamamıştır. Öyle görünüyor ki o, müslümanların halife meselesini kendi başlarına çözmelerini düşünmüştür. Aslında bu anlayış, onun devrinin anlayış ve geleneğine son derece uygundu. Üstelik kendisinden sonra bir peygamber gelmeyecekti. O halde o, Arap geleneğine uygun olarak yeni bir önderin seçimi için kapıyı açık bıraktı. Nitekim sahabe bu konudaki uzun tartışmalardan sonra Hz. Ebubekir'i Hz. Peygamber'in yerine onun halifesi olarak seçti³. Aslında "Halifetu Resûlillah" unvanı, ilk defa Hz. Ebûbekir tarafından, "peygamber ile sona erdiğine inanılan risâlet vazifesi hariç, onun bütün selâhiyet ve faaliyetlerinin yerine getirilmesini tazammun eder."⁴ Bu arada, unvana dinî bir mahiyet yüklemek amacıyla "Halifetullah" da kullanılmak istenmişse de Hz. Ebûbekir şiddetle itiraz etmiş ve kendisinin ancak Allah'ın elçisinin halifesi olduğunu söylemiştir⁵. Ancak Halife Osman hakkında kullanılmaya başlanan bu unvan, özellikle Emevîler döneminde yaygın bir şekil kazanmıştır. Bunun amacı Emevîlerin kendilerinin Allah tarafından tayin edilmiş idareci veya vekil oldukları iddiasıyla dinî bir meşruiyet iddiasıdır. Mamafih Abbasîler de buna benzer şekilde, "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" gibi unvanlarla, bu iddiayı devam ettirmişlerdir. Üstelik, kelimenin aslında bulunmadığı halde, "Allah'a, Resûle ve ulu'l-emre itaat edin" (Nisâ, 59) âyetini halifeye yükleyerek, halifenin görevine ilâhî bir kutsallık verildi. Oysa Hz. Ömer, kelimenin ruhuna sâdık kalarak, 'halifetu halifeti resulillah' (Resûlullah'ın halifesinin halifesi" unvanının kullanmış ise de bu çok uzun olduğu için daha sonra "emîru'l-mu'minîn" unvanı tercih edilmiştir.

Aslında "halife" kelimesi, Kuran'da iki yerde geçer: 2. Bakara, 30 ve 38. Sâd, 26. âyetlerdedir. "Halâif ve hulefâ" şeklindeki çoğul hali ise toplam yedi yerde geçmiştir ve halefler anlamındadır⁶. Kuran'daki halife sözünün Hz. Muhammed'in halifesi olduğuna dair hiçbir işaret bulunmamasına rağmen, bu iki âyet de hilâfet teorisinin gelişiminde önemli sayılmıştır.

³ Hz. Ebubekir'in halife seçimi ve tartışmalar hk. bk.: E. Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İst. 1990 (4. Bs.), s. 27 v.d.; aynı yazar, *İmamiyye Şiâsi*, İst. 1984, s. 22 vd.

⁴ A. Bülent Ünal, *Semantik Açısından Kuran'da Hilâfet Kavramı*, İzmir 1990 (Y.Lisans Tezi), s. 7-8.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kubrâ*, Beyrut, trz., III, 183; W.M.Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E.Ruhi Fiğlalı, Ank., 1981, s. 102.

⁶ Kullanışlar için bk. A. Bülent Ünal, aynı eser, 13 vd.

"Halifetu Resulillah" tabiri, Hz. Peygamber'in hukukî ve dünyevî görevinin vekili anlamındadır; çünkü onun peygamberlik görevi onunla son bulmuştur. Ümmetin manevî rehberliği bir bütün olarak ümmet tarafından üstlenilmiştir. Onun için halife dinî nasslara yeni eklemeler ve yorumlar getirmeye yetkili değildir. Onun görevi, sadece eski doktrini muhafazadır ve şeriatın korunması ve tatbiki hususunda bir otorite temsilidir⁷. Ümmetin önderi olarak halife hakkındaki siyasî doktrinler, halifenin görevine dair kelimî ve fikhî doktrinlerden kolayca ayırılmaz. Nitekim ilk dönemde bu hususta vuku bulan gelişmeler, ihtilâflar, tartışmalar, Atatürk tarafından da belirtilmiştir. Aslında kısaca sünni siyaset teorisi, ümmetin tarihinin rasyonalizasyonundan ibarettir.

İşin aslına bakılacak olursa, İslâm müslümanların işlerinin şûrâ yani karşılıklı danışma yoluyla yürütülmesini emreder. Halifenin, genişlemiş ve muhtelif ırklar, kültürler ve coğrafyadan oluşan bir imparatorluk haline gelmiş bir yapının, mahiyeti gereği tek başına üstesinden gelmesi ve bu sistemin Kuran'ın isteği barış ve düzen içinde bir topluluk oluşturması beklenemezdi. Nitekim Hz. Ömer, Atatürk'ün de işaret ettiği gibi, çok açık bir biçimde bu problemi görmüştü. Özellikle kendi döneminde İslâm devletin çok çabuk büyümesi, olayların cereyanını da hızlandırıyordu. Fetihler sonucu yeni yerlere yerleşen kabile mensupları, fethedilen bu yerleri sanki özel mülkiyetleri gibi görme eğiliminde idiler. Valiler kontrol edilemez durumda idi. Sosyal tansiyon alabildiğine yükselmişti. Medîne'de kurulmuş olan hilâfet rejimi, tabiatı gereği, imparatorluk politikasının çarkını kontrol için uygun değildi. Bunun içindir ki o, kendi yerine Hz. Ebubekir'in yaptığı gibi birini vasiyet etmeyip, alabildiğine büyümüş ve teşkilâtli hale gelmiş idare işini, ümmetin sorumluluğuna bırakmanın uygun olacağını düşünerek, işi şûrâyaya havale etmiştir. Esasen kendi döneminde de işlerin şumulü karşısında, daima bir müşavirler kadrosu bulundurmuydu. Kaldı ki, İslâm'ın şûrâ emri, dikkate alındığında, devlet başkanına halkın iradesini temsil eden bir yasama meclisinin yardımcı olması, son derece tabiidir;⁸ çünkü İslâm'da devlet kurumu, vekâletnamesini halktan alır. Ancak yukarıda da temas ettiğimiz gibi, "halife" kavramının Hz. Peygamber'in vefat ettiği 632 tarihinden Hz. Ömer'in vefat ettiği 644 tarihine kadar sahip olduğu anlamın, bu tarihten sonra ciddi bir anlam değişikliğine uğratarak inanç esaslarıyla ilgili dinî bir muhtevaya büründürülmesi hem İslâm dini düşünce tarihi hem de İslâm ülkeleri için daima bir problem olmuştur.

⁷ Geniş bilgi için bk.: W. Madeling, "Imama", *EI*, Labton, "Khalif", *EI*.

⁸ Bu hususlarda bk.: Fazlurrahman, "İslâm'da Devlet İdaresi", *Değişim Sürecinde İslâm*, -ed. J. Esposito J. Donohue, İst. 1991, 276 vd.